

Ja sentakia me olemme kohottaneet hänet hyvin korkealle ihmiskunnan suurmiesten joukkoon, niiden, jotka henkensäkin uhraavat kannattamiensa jalojen aatteiden puolesta.

Me emme vietä Kristuksen syntymäpäivää oikeana päivänä, vaan talvipäivänseisauksen päivänä, jolloin valo luonnossa enenee, päivänä, jota monen monet kansat muinaisuudessakin ovat juhlapäivänä viettäneet. Joulun vietto on tässä suhteessa perintöä muilta pakanallisilta kansoilta.

Olkoon siis Kristus syntynyt minä päivänä tahansa ja mistä vanhemmista tahansa, hän oli kaikissa tapauksissa suurenmoinen henkilö, joka on ihmiskunnan siveelliseen elämään jättänyt syviä jälkiä. Ja sentähden viettämme hänen, tämän suurmiehen, joka heitti henkensä ihmiskunnan hyväksi, muistoa ylevin tuntein joulun muistorikkaina päivinä.

29. 8. 24.

IDEALISMI JA REALISMI.

»Sosialismilla on monta hyvää puolta, mutta se on materialistinen, liian realistinen, eikä se sisällä mitään idealistista eli ihanteellista.» Näin kuulee useimmilta tahoilta lausuttavan kun joutuu keskustelemaan siitä jonkun ymmärtäväisemmän vastustajan kanssa.

Mitä on sitten idealismi eli ihanteellisuus (johtunut V. St. Kilpisen keksimästä sanasta ihanne = ideal) ja mitä on realismi? Realismiksi sanotaan tavallisesti sitä katsantokantaa, joka katselee maailman asioita (res) sellaisina kuin ne »todellisuudessa» (realiteetissa) meidän aisteillemme näyttävät. Idealismiksi taas sitä, joka ilmiöitten takaa hakee jotain aatetta (ideaa, kuten muinaisuuden suuri filosofi Platon († 347) sitä nimittää). Idealismista on erotettava ideologia, jolla tavallisesti

ymmärretään puhtaasti ihanteellista hourailua, varsinkin taloustieteellisellä alalla. Platonia täytyy pitää idealismin varsinaisena perustajana. Hänen suurenmoinen idea-oppinsa perustuu näet siihen, että kaikki aineellisuus on näennäistä, että päinvastoin todellisuuden muodostavat nuo neljä hyvettä: viisaus, urhoollisuus, oikeus ja kohtuullisuus. Hänen oppinsa oli siis täydellisesti ideaalinen, yliluonnollinen (supernaturalistinen) ja yksinomaan henkinen (spiritualistinen; spiritistinen on tietysti taas aivan toista). Myöskin suuri spekulatiivinen ajattelija Hegel († 1831) oli täydellinen idealisti, sillä hänestäkin olivat ilmiöt ja niiden kehitys ainoastaan heijastuksia tuosta hänen ennen maailmaa olemassa olevasta »absoluuttisesta», itseperäisestä »ideastaan». Vielä pitemmälle meni englantilainen filosofi Berkeley spiritualistisessa idealismissaan.

Realismin pohjana on taas Demokrituksen materialistinen atoomioppi, minkä mukaan kaikki maailmassa on vain aineellisuutta, joka puolestaan on kokoonpantu pienistä näkymättömistä atomeista, hiukkasista, jotka siis yksin muodostavat koko realistisen maailman. Tämä filosofinen materialismi on — sivumennen sanoen — tarkoin erotettava Marx'in historiallisesta materialismista eli taloudellisesta historiankatsomuksesta, joka väittää, kuten Marx sanoo, että aineellisen elämän tuotantotavasta riippuu yhteiskunnallinen, poliittinen ja henkinen elämäntoiminta yleensä. Ja sangen sattuvasti huomauttaa Marx mietteissään Feuerbach'ista (Engels, Feuerbach s. 60) että »materialistinen oppi, jonka mukaan ihmiset ovat olosuhteitten ja kasvatuksen tuotteita, siis muuttuneet ihmiset ovat toisten olosuhteitten ja muuttuneen kasvatuksen tuotteita, unohtaa, että juuri ihmiset muuttavat olosuhteet ja että kasvattajaa itseään täytyy kasvattaa».

Jo Platonin suuri oppilas Aristoteles († 322) huomautti oppi-isänsä järjestelmää vastaan, että aineellisuus on olemassa tahi ainakin vain suhteellisesti olematonta, josta täydellisyys sukeutuu; hän opetti siis aatteen ja aineen

yhteyttä, että uudineista aistimuksista syntyy kokemus (empiriä) ja tästä taas sopivan käsittelyn kautta todellinen tietoisuus.

Suuri englantilainen filosofi Locke († 1704) kehitti tätä empirismiä edelleen täydelliseksi realismiksi, väittäen, että kaikki tietoisuus tulee aistien kautta ulkoapäin. Realistinen käsityskanta on sittemmin yhä enemmän voittanut alaa, niin että tuon jättiläisfilosofin Kant'inkin aprioristen (sielussa alusta asti olevien) ajan ja tilan muotojen — joihin ikäänkuin aistimukset valuvat — todellisuus kielletään. Tämä realismin voittokulku meni vihdoin niin pitkälle, että positivistiset filosofit, etupäässä Comte (lue: Kongt † 1857), katsoivat kaiken ylikuonnollisen tutkimisen turhaksi ja rajoittivat totuuden etsinnän yksinomaan maallisiin asioihin, toisin sanoen, asettuivat samalle kannalle kuin ennen Sokrates, tuo ylistetty kreikkalainen ajatteliija, joka varsinaisesti perusti siveysopin. Ja täytyyhän meidän oikeastaan rehellisesti myöntääkin, että kaikilla melkein lukemattomilla filosofisilla järjestelmillä, jotka koettavat vastata kysymyksiin, mistä olemme tulleet, mihin menemme ja miksi elämme, emme ole päässeet juuri yhtään entistä pitemmälle. Engelskin myöntää, että hist. materialismi on tehnyt lopun varsinaisesta filosofiasta. Ainoastaan eettillisen tutkimuksen alalla on tuloksia saavutettavissa, sillä sehän kohdistuu elävään ihmiselämään, ihmisten hyörintään ja pyörintään, kaikkiin niihin suhteisiin, jotka muodostuvat ihmisten välillä heidän töissään ja toimissaan. Ja niinkuin pedagogiikka eli kasvatusoppi on yhä enemmän kehittymässä sosialipedagogiikaksi eli yhteiskunnalliseksi kasvatusopiksi, jossa yhteiskunnallinen suunta on ratkaisevana, samoin on etiikka, siveysoppi yhä enemmän kehittynyt sosiaali-etiikaksi, jossa samalla tavalla yhteiskunnalliset virtaukset ovat päätekijöinä ja varsinkin kansan pohjakerrokset eli kansan suuri enemmistö määräävät suuntaviivat.

Tällä positivistisella sosiaali-etiikalla on aivan realistinen lähtökohta, nim. se kouraantuntuva tosiseikka,

että kansojen pohjakerrokset elävät ainakin suhteellisesti kurjassa tilassa, että ne ovat ankaran sarron alaisina, että suurin osa ihmiskuntaa kaipaa sitä valoa ja vapautta, mikä tekee tämän maallisen elämän elämisen arvoiseksi. Ja tästä seuraa, että ellemme tahdo suurimman osan ihmiskuntaa pysyvän tässä alennustilassa, meidän ehdottomana siveellisenä velvollisuutenamme on kohottaa noita laajoja pohjakerroksia yhä korkeammalle ja että meidän tulee ennen kaikkea tässä maailmassa taistella — sillä elämähän on taistelua — kaikilla sekä hengen että ruumiin voimillamme tämän suuren päämäärän saavuttamiseksi. Tämä on mitä puhtainta realismia, mutta se on samalla myöskin mitä puhtainta idealismia eli ihanteellisuutta. Sillä korkeampaa ihannetta tässä maailmassa ei voi olla kuin kaikkien kansankerrosten kohottaminen valoon ja vapauteen. Näin eivät realismi ja idealismi enää ole mitään vastakohtia, vaan ne sulautuvat yhdeksi synteetiksi eli yhteydeksi. Niin muodostuu jonkinlainen yhteiskunnallinen eli sosiaalinen ideaali-realismi, joka on korkein suunta, minkä voi asettaa kaikelle inhimilliselle toiminnalle.

Tämän suunnan juuret ulottuvat jotenkin pitkälle muinaisuuteen. Jo muinaisuuden suuri puhuja Cicero († 43 e. Kr.) pitää luonnottomana eli luonnon korkeimpia tarkoituksia vastaan sotivana, että joku epäröi uhrata omat etunsa, vieläpä elämänsäkin, sen kokonaisuuden hyväksi ja menestykseksi, johon kuuluu. Tämän käsityksen hän oli perinyt n. s. stoalaisilta, mikä oppisuunta väitti, että todellinen hyve ilmenee etenkin toiminnassa yhteishyödyn hyväksi, siis aivan samoin kuin Goethekin († 1832), Saksan suurin runoilija ja älyniekka arveli. Ja kun myöhemmät stoalaiset huomasivat, että valtiollisella alalla oli sängen pienet toimintamahdollisuudet, väittivät he sittenkin, että pienimmässäkään piirissä aina oli tilaisuutta luonnon, s. o. järjen, mukaiseen toimintaan hyveen palveluksessa; siis aivan samaa kuin J. W. Snellman. Ja vaikka stoalaisten ihanteellinen hyveen palvonta, niin kuin pietistiemme ja nykyisten

evangelistiemme, usein kääntyy itserakkaudeksi ja ylpeydeksi, niin oli stoalaisuus sittenkin paljoa korkeammalla tasolla kuin sen vastakohta epikuroalaisuus. Tämä merkillinen oppisuunta asetti ihmiselämän varsinaiseksi tarkoitukseksi jokaisen yksilön vapautuksen tuskista — sanoihan myös pessimismin suuri filosofi Schopenhauer († 1860), että tuskattomuus jo on onni (schon die Schmerzlosigkeit ist ein Glück) — ja vaikka sen perustaja kirjeessään ystävälleen Menoikeulle väitti, ettei tuskatonta, s. o. nautintorikasta elämää voi viettää, ellei elä kohtuullisesti, kunniallisesti ja oikeamielisesti, ja ettei voi elää kohtuullisesti, kunniallisesti ja oikeamielisesti viettämättä samalla onnellista elämää, niin sittenkin tämä oppi sisältää puhdasta itsekkyyttä vaikka hienommassa muodossa, sillä se ei pitänyt silmällä muuta kuin yksilön persoonallista onnea, samoin kuin pääasiallisesti nykyinen kristinoppikin, sillä erotuksella vain, että toinen kohdistuu tähän maalliseen elämään, jotavastoin toinen taas haudantakaiseen. Epikuroalaisuudelta puuttuukin kaikki toimintahalu yhteis­hyödyn hyväksi, mikäli se ei tuota yksilölle nautintoa — tämä keskinkertainen kanta esiintyy m. m. runsain määrin kouluissamme luetun Horatiuksen runoissa — ja valtion tehtävänä ei epikurolaisten mukaan olekaan muuta kuin yksilön suojeleminen yllämainituissa pyrin­nöissä, siis puhdasta Manchesterioppia.

Samaan suuntaan kuin Ciceron ja stoalaisten mieli­pide kävi myöskin Ranskan suuren filosofin Voltairen († 1778) väite hyveestä, että »me elämme yhteiskun­nassa, siis todellisesti hyvää on meille ainoastaan se, mikä yhteiskunnalle on hyvää. Erakko olkoon kohtuulli­nen tai hurskas, olkoon hän puettuna katumuksenteki­jän pukuun, niin, olkoon hän minun puolestani pyhä mies, mutta hyveen palvelijaksi nimitän minä häntä vasta silloin, kuin hän on tehnyt jonkun hyvän teon, josta muille ihmisille on hyötyä. Niin kauan kuin tuo pyhimys ei elä maailmassa, on maailmalla oikeus kieltää häneltä hyveen palvelijan nimi, koska hän on

hyvä vain itseänsä eikä meitä varten.» Erinomaisella tavalla lausuu samantapaisen mielipiteen Berlinin yliopiston siveysopin professori Georg von Gizycki:

»Minä tiedän, että suurempaa onnea on pidettävä pienempää onnea, useampien onnea yksityisten onnea parempana. Kaikilla mahdollisimman suuri onni — tämä on se siveellinen ohje, johon minut saattaa mietiskelemään hyvän ja pahan raja-alueita... Ihmisten onnen päälähteet ovat hänen terveytensä ja hänen älynsä ja luonteensa kelpoisuus, lyhyesti sanoen hänen ruumiillinen ja henkinen täydellisyytensä... Jos minä tahdon muodostua kunnolliseksi ihmiskunnan palvelijaksi, täytyy minun kaikin puolin voimieni mukaan kehittyä. Ilman jonkinmoista omaa täydellisyyttä olisin minä voimaton auttamaan toisia... Koko ihmiskuntaan kohdistuva siveysoppi ei ole tämän ihmiskunnan siveellisen kehityksen alku, vaan sen lopputarkoitus... Mutta on taivallettava hyvin pitkä tie, ennenkuin voi hyväksyä kaiken sen pyhyyttä, mikä ihmiskasvoja kantaa, päästä kaiken tunteilla varustetun elämän rakastavaan kunnioittamiseen. Kun huomaamme, missä määrin vielä useimmissa meistä luokka-itsekkyys vallitsee, kuinka me aivan vaistomaisesti asetumme samaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvien kumppaniemme puolelle, niin, kuinka me tuskin yhtään ajattelemme tämän piirin ulkopuolella olevien miljoonien kärsimyksiä ja iloja, silloin huomaamme, kuinka lähellä meidän siveysoppimme vielä on villien siveysoppia... Jos olen heikko ja vahvemmat loukkaavat minun ja toisten ihmisarvoa, niin liityn minä toisten heikkojen kanssa liittoon, joka liitto on mahtavampi kuin nuo velvollisuutensa unohtaneet vahvat ovat... Minun täytyy kannattaa kaikkia valtiollisia toimenpiteitä, jotka edistävät ihmisten terveyttä, älyä ja siveellistä luonnetta. Ei mikään vastakohta ole niin siveellisyyttä turmeleva molemmin puolin kuin suuren rikkauden ja suuren köyhyyden vastakohta; minä tulen sentakia kannattamaan kaikkea

mikä pyrkii kohottamaan laaksoja ja tasoittamaan huippuja.

»Taloudellista yhdenvertaisuutta, joka paraiten kehittää ihmisten siveellistä tasoa, minä pidän sinä tarkoituseränä, johon ihmiskunnan kehitys tähtää; vapauden pahimpien vihollisten joukkoon kuuluu taloudellinen riippuvaisuus muista, joille siten on annettu valta toisten koko olemukseen nähden. Minä tahdon vaikuttaa siihen suuntaan, että herrojen ja palvelijain vastakohta ja siten luokkavastakohtaisuus häviää ja että keinotekoisien riippuvaisuuden sijaan yksityisestä astuu voimaan luonnollinen riippuvaisuus valtiosta, joka juuri todellisuudessa antaa yksityisille heidän toimeentulonsa. Silloin minä en elämäni päättyessä tule katumaan, että olen elänyt, ja ihmiskunnan elämä, joka säilyy kuolemani jälkeen, on minun myötätuntoisen osanottoni kautta muuttunut omakseni. Kuolemani ei minulle ole kaiken elämän kuolema.» Kuinka toisin kuuluu niiden huudahdus, jotka yksinomaan hakevat kuaudan toiselta puolelta persoonallista korvausta siitä, mitä ovat saaneet aherrella ja kärsiä tämän maallisen elämän aikana!

Ero idealismin ja realismin välillä taiteessa on ikivanha. Nämä eri suunnat ilmenevät jo muinaisegyptiläisessä taiteessa; muinaiskreikkalaisessa taiteessa pääsi idealismi ehdottomasti voitolle, kuitenkin jossakin määrin realistisella pohjalla, noudattaen maailman ensimmäisen kaunotieteilijän Aristoteleen sääntöä, että taiteen ei tule vain jäljitellä todellisuutta, vaan myöskin täydentää, mitä luonto ei ole voinut loppuun saattaa. Kristillinen taide oli tietysti pääasiallisesti ihanteellinen ja tämä suunta eli aina hollantilaisen koulun aikoihin asti, joka loi usein puhtaasti realistisia kuvia kuten talonpoikaistappeluja, Kirmessmarkkinoita — niin, maalasihan sen suurin edustaja Rembrandt »Nukkuvan sikansa» ja hätääntyneen »Ganymedeen». Ja siten ovat

nämä molemmat aatevirtaukset taistelleet keskenänsä: ylenpalttinen ihanteellisuus painoi leimansa klassisistien Davidin, Ingres'in, Peter Cornelius'en, Thorvaldsen'in, Canova'n y. m. teoksiin; kunnes taas realistinen suunta pääsi voitolle Géricault'in (lue: Scherikoo) Delacroix'in (lue: Dólakroaa) ja varsinkin n. s. barbisonistien ylen kuuluisissa tauluissa. Realismi voitti siinäkin, että puhdas väri-ilo valtasi taidemaailman, vieläpä jossain määrin liiaksikin. Mutta viimeaikoina on syntynyt taiteenkin alalla sama pyrkimys kuin filosofiassa: pyrkimys päästä idealismin ja realismin synteisiin, yhteensulamiseen. Realismin suhteen on vaadittu, että taiteen tulee, kuten sosiaali-etiikankin, ottaa ennen kaikkea esitettäväkseen sosiaalisia eli yhteiskunnallisia aiheita, eikä kuten yleensä nykyään, palvella pelkkää mitättömyyttä tahi yläluokan lempimielteitä. Ja tässä olisi samalla esitettävä ihmiskunnan ihanteellisia pyrinnoitä tällä realistisella pohjalla.

Tämän suunnan etevimpiä edustajia on venäläinen Tolstoi. Hän vaati jyrkästi, että taiteen tulee esittää mitä kansan sielussa sisimpänä liikkuu, jotta kansa todellisesti ymmärtäisi taideluumia — myönnettäköön muuten kernaasti, että Tolstoi on liiaksi tähdentänyt siveysopin vaatimuksia taiteen tuotteissa ja että tämän ohessa muutkin taidesuunnat voivat synnyttää taidetta, vaikkakaan ei korkeinta taidetta, joka niin mahtavasti hengähtää meitä vastaan Meunier'in mahtavassa, elämänvoimaa uhkuvassa »Kuormankantajassa», Rodin'in samallaisessa ihanteellis-realistisessa »Ajattelijassa» Pantheonin edustalla ja Milletin »Kuokkamiehessä», jossa kapitalismin painama tympäisevä leima niin mainiosti kuvastuu.

Kirjallisuuden alallakin ulottuu taistelu kyseessä-olevien suuntien välillä kaukaiseen muinaisuuteen, ja se on jatkunut herkeämättä meidän päiviimme saakka. Liiallista klassillisuutta vastaan nousi 19 vuosisadan

alussa n. s. romantiikka ja uusi idealismi (Schiller, y. m.); sitten raivasi puhdas realismi varsinkin Ranskassa uusia uria (m. m. Flaubert merkillisen aviorikosromaaninsa »Madame Bovaryn» kautta). Se suunta, joka kirjallisuudessa tähtää kauas tulevaisuuteen ja joka kohoaa samalta pohjalta kuin usin eettinen ja kuvaamataiteellinen, osoittaa meille ennenkaikkea nuo suuret nimet Ibsen, Gorki ja Zola. Varsinkin Zola on tällä alalla ollut tienraivaajana. Vaikkakin hän monesti on romaanissaan todellisesta elämästä esittänyt liian seikkaperäisiä piirteitä, hän kuitenkin on suurenmoisella tavalla runollisessa muodossa osoittanut, miten hänen maanmiehensä, kuuluisan Taine'n (lue Teen) teoria rodun, ympäristön ja aikakauden sekä myöskin perinnöllisyyden vaikutuksesta ihmiselämään toteutuu ja miten taas toiselta puolen suuri ja parempi tulevaisuus voi koittaa ihmiskunnalle, kun tiede kehittyy ja tehdään uhrautuvaa työtä koko ihmiskunnan ja varsinkin sen alempien kerrosten hyväksi. Samaa uraa ihanteellis-realistiseen suuntaan kulkee Zola'n suuri maanmies, sosialistinen kirjailija Anatole France. (Lue Fraangs).

Ja nyt, miten suhtautuu sosialismi idealismiin ja realismiin? Edelläsanoitusta käy selville, ettei sillä ole mitään tekemistä varsinaisen filosofisen materialismin kanssa: sosialisti *voi* olla filosofisesti materialisti yhtä hyvin kuin hän voi uskoa Jumalaan ja sielun kuolematomuuteen, mutta varsinaiseen sosialistiseen oppiin nämä asiat eivät kuulu. Sosialismi on kuitenkin ehdottomasti realistinen, se katsoo olemassaolevaa maailmaa suoraan silmiin; se käsittää sen semmoisena kuin se sille näyttäytyy aistimusten ja tieteellisten tutkimusten nojalla, mutta tämän ohessa on sillä myöskin selvä idealistinen pyrkimys, korkeampi kuin esim. Hegelin absoluuttinen idea, jonka alkuperästä ei voi tietää mitään, josta päinvastoin täytyy sanoa, että se on vain spekulatiivisen hourailun tuote. Sillä Hegel'in absoluuttinen aate ei takaa ihmiselämälle mitään, ei kerrassaan mitään, se sanoo vain hypoteettisesti (otaksumalla), että kaik-

keuden takana voi olla jotakin, jokin alkuunpaneva henkinen voima, mutta tämä ei vaikuta ollenkaan ihmiselämään eikä ihmiskunnan onneen.

Sosialismin suuri, ihanteellinen aate on se, että se tahoo — ja suuressa määrin voikin — ainakin tulevaisuudessa, tehdä kaikki ihmiset onnelliseksi ruumiillisessa ja henkisessä suhteessa, mikäli onni tässä maailmassa yleensä on saavutettavissa, jättäen haudantakaisen onnen etsimisen kunkin yksilön yksityisasiaksi. Sosialismi on, samoin kuin uudenaikaisin ja täydellisin siveysoppi, taide ja kirjallisuus, ideali-realismia, ihanteellista todellisuusoppia, idealismin ja realismin synteesiä. Sosialismi väittää kyllä, että aatteet syntyvät taloudellisen elämän helmasta (päinvastoin kuin positivistit), mutta se väittää myöskin, että nämä näin syntyneet aatteet mahtavasti vaikuttavat ihmiskunnan edistymiseen yhä suurempaa täydellisyyttä kohti.

Mutta, sanottaneen, eikö sosialismikin ole vain luokkaisekkyyttä, eikö sekin vain taistele luokkapyyteitten tyydyttämiseksi, eikö se siis ole samalla tasolla kuin mikä luokkavalta tahansa, ja silloinhan se ei ole mitään ihanteellista laatua, vaan sulaa itsekkyyttä. Pintapuolisesti katsoen ensisilmäyksellä asia kyllä näyttää siltä, mutta todellisuudessa sosialismi tarkoittaa luokkataistelullaan — ja luokkataisteluteoriaansa kautta se eroaa kaikista porvarillisista puolueista — se tarkoittaa kaikkien luokkavastakohtien poistamista, kaikkien kansanluokkien yhteensulautumista yhdeksi ainoaksi luokaksi, yhdeksi ainoaksi tasa-arvoiseksi ihmiskunnaksi, jossa kaikilla on samat oikeudet ja samat velvollisuudet. On yhdentekevää, kuluuko tähän suureen muutokseen ihmiskunnan elämässä kymmeniä, satoja vai tuhansia vuosia. Siihen päämäärään kuitenkin kerran tullaan, se on yhtä varmaa kuin Pythagoraan teoreema tai Newton'in painolaki. Juuri tämä suuri aate, maailman tähän asti mahtavin aate, se nykyään elähdyttää miljoonia ihmisiä, joiden luku lisääntyy joka hetki uusilla miljoonilla. Se on sosialismin korkea ihanne, mutta ihanne,

joka pohjautuu mitä vankimpaan ja järkähtämättö-
mimpään realismiin.

14. 2. 18.

MIKSI IHMINEN ELÄÄ?

Miksi ihminen oikeastaan elää? Hautaako ja haudan-
takaistako elämää varten? Mutta ensiksi: mistähän se
johtuu, etteivät juuri ketkään ihmiset, eivätpä uskovai-
sistakaan enimmät, tahdo kuolla *); ja sama kuoleman
kammo on koko muunkin luomakunnan yleinen omi-
naisuus, luomakunnan, joka ei voi odottaa mitään hau-
dantakaista elämää ja joiden rinnalla ihminen tieteelli-
sen käsityksen mukaan on vain jossain määrin korkeampi
osaolento . . . Ja mistä syystä ei Vanha Testamentti-
kaan, joka muka on Jumalan sanaa, suorastaan puhu
haudantakaisesta elämästä? Ja kolmanneksi, miksi eri
uskonnot, joita on lukemattomia, niin eri tavalla käsit-
tävät tämän haudantakaisen elämän: vanhat kreikka-
laiset esim. ilmeiseksi varjoelämäksi ja muhamettilaiset
elämäksi, jossa saa seurustella hourien eli kauniitten
tyttöjen kanssa, kuten tässäkin elämässä. Vai onko se
siksi olemassa, että melkein kaikki uskonnot ovat siihen
uskoneet. Mutta vastaan on väitetty, että ovathan
melkein kaikki uskonnot uskoneet henkien vaikutukseen
tässä elämässä ja että miljoonia vuosia on uskottu, että
aurinko kiertää maan ympäri, vaikka valistuneet ihmiset
nykyään eivät usko kumpaakaan. Voltaire, Ranskan
suuri tienraivaajafilosofi, väitti, ettei hänellä ollut
mitään todistuksia kuolemattomuuden kieltämiseksi,
mutta arveli kuitenkin kaiken todennäköisyyden olevan
sitä vastaan, ja Immanuel Kantin suuri edelläkävijä,
englantilainen filosofi David Hume (lue: Juum) arveli,

*) Niin pakeni itse Luther Wittenbergistä perheineen v.
1550 Torgauiin, kun rutto raivosi edellisessä paikassa.